ЖИЗНЬ КУЛІША

It is interesting to notice how some minds seem, almost to create themselves, springing up under every disadvantage and working their solitary but irresistible way throw a thousand obstacles.

Wash. Irving *

Пантелеймон Куліш родився 1819 року, юля 27-го по старому стилю у містечку Вороніжі Глуховського повіту Чернігівської губернії 2. Отець його був старого козацького роду. Один з його предків за царя Петра Первого 3 був військовим товаришем, другий — сотенним отаманом. Дід Пантелеймонів звався вже дворянином (бо за цариці Катерини Другої 4 значне козацтво повернено в дворяне), тільки не мав ніякого чину; отець також був безчиновний дворянин; а як за царя Миколая 5 вийшов закон, щоб малі дворяне, которі не заслужили чину у двох колінах, приписались до якого податного стану, то й Олександер Ондрієвич Куліш мусив приписатись у козаки.

Мали Куліші у самому Вороніжі й поза Вороніжем доволі поля, гаїв і сіножатей; вважано їх багатирями. А проте самі вони дідували в пасіці і пахали з наймитами землю. Ондрій Куліш був чоловік жорстокий, не спускав нікому за спаш або за яку іншу шкоду. Через те мав у Вороніжі прізвище — Гарячий Куліш. Олександер, отець нашого писателя, зоставшись після батька малолітком, доглядав господарства за приводом матері, з меншим братом Романом, і вславивсь у Вороніжі яко невсипущий трудолюбець. Своїми руками будовав, робив вози і всяку всячину по господарству. Жонатим був перше з Криськівною, воронізькою ж таки дворянкою значного проти його роду, і мав від неї сина Миколая. Молодою вона вмерла; дуже любив її, хоч і слухав. Потім став залицятись до Катерини Гладківни. Пани Гладкі ведуть свій рід від того Гладкого, що Хмельницький стяв йому голову. Отець Катерини, Іван Гладкий, був сотником; а як знесено козацький порядок, то його

перехрещено гусарським корнетом 7: так-бо вже низько поставлено тоді козацтво!

Було троє сестер Гладковен у отця, усі три високі, чорноброві, хороші. Катерина Івановна не хотіла була йти за вдовця, та вродливий був дуже — полюбила, пішла. Життє їх було таке, як у тій пісні про запорожця, що часто на Вкраїні співають:

— Любив мене, мамо, запорожець: Водив мене босу на морозець;

Ой я ж того, мамо, та й байдуже: Люблю запорожця вельми дуже.

— Ой на що ж ти, доню, уповала, Що ти запорожця сподобала?

Чи на його коні, чи на гроші, Чи на його вроду, що хороший?

— Ні на його коні, ні на гропгі, А на його вроду, що хороший.

Унаслідував Олександер Куліш жорстоку вдачу свого отця Ондрія. Катерина Івановна тремтіла від його голосу, а проте велико його кохала. Одно ласкаве його слово втирало їй сльози, і щасливою вона себе вважала з щасливих. Та було в неї інше горе: умирали діти; Пантелеймон був семий чи восьмий. З попередників його, братів і сестер, живий зоставсь тільки брат Тимохвій, да й той умер малолітком. Мати споминала про Тимохвія як про якесь диво між дітьми, що ні в казці сказати, ні пером написати.

Пантелеймон родився дуже хирявим, ледве живим; годі в зо два й не говорив, а почавши говорити, протягував слова, наче співав. Отець празнував його родини так само, як описано в повісті Куліша "Другий чоловік" ("Основа", 1861 р.) 8. Всіх завертав до себе, хто їхав або йшов поуз двір, і була вся улиця-майдан заставлена возами з копами.

Як умер брат Тимохвій, було йому годів з чотири. Розвивався він туго; не розумів — яке велике горе скоїлось у сем'ї, не плакав по братові. Зоставшись один, був у матері пещеною дитиною, а отця жахався і від його голосу тремтів, як і мати. Олександер Ондрієвич, бувши сам тіла могучого, нехтував слабовитою дитиною і, знай, згадував про Тимохвія. Нехтування се що дальш почувалось дитиною більше і більше. Син ховавсь від отця, а отцеві байдуже було про сина. Рідко й бачились. Так наш писатель ріс тільки на очах у матері. Старший брат Миколай служив у Глухові в суді; додому хіба раз у год навідувавсь.

Поруч з двором Олександра Куліша жила сем'я покойного його брата Романа: мати з двома дочками. Він був їх опекуном і держав під таким же страхом, як і свою сем'ю. Двоє дівчат, сестри-у-первих, були нашому писателеві єдиним товариством. Леся — старша від його годами чотирма, менша — ровесниця. Лесю він дуже любив — чорнявеньку дівчину, вродливу, з карими добрими очима і лицем античним, як у Мілоської Венери 9. Положивши книжку на її коліна, учивсь він у неї самохіть азбуки і складів церковної печаті. Від неї наслухавсь він казок найкращих; не закликати було його додому,— все сидить у дядини Романихи. Часто він пророкував Лесі, що буде великим багатирем,— тоді вбере її всю в золото. Не справдилось пророкування: писатель наш кривавив нош на терновій стежці, а Леся його тим часом одружилась з якимсь панком-п'яницею,— той швидко уложив її у домовину.

Мати Куліша була людина проста, неписьменна. Тоді, було, і по панських домах кажуть: "Нащо ж дівчат учити письменства? Щоб до полюбовників листи писали?" Велика вийшла з того користь нашому писателеві. Катерина Івановна уміла розмовляти тільки українською мовою і, що мала в голові, все те взяла не з книжок, а з живої народної речі. А була в неї голова неабияка. Приятель Куліша *, що взнав його семилітком, було, розказує: "Коли я схочу виобразити собі Катерину Велику, як вона, стоя серед своєї громади, вела премудрі речі, то згадую Кулішеву матір". Справді — бувало, серед гучної беседи, загориться вона якою думкою праведною, устане з свого місця і велично вийде

насеред світлиці, даючи рукою якийся такий знак, що всі замовкли. І зачне вона глаголати, і всі її слухають, мов панотця в церкві. І сам Олександер Ондрієвич нахилить свою чисто сформовану кучеряву голову, а потім, шуткуючи, зачне розумом і словом своєї жінки хвалитись. Серед людей був він тихий і ласкавий; серед людей вона над ним панувала, і любо було йому давати їй перед.

Прості, невчені люде були товариством, що збиралось по дрібних дворянських світлицях у Вороніжі. Замість політики згадували вони про старовину, оповідували щоденні случаї, співали пісень українських і добре підпивали наливкою та варенухою. Не було кращого голосу ні в кого, як у Кулішевої матері; ніхто не співав таких давніх пісень, як вона; хмельни-щина дійшла до неї, не перепинена чужоземними співами. Вона в своєму старосвітському роді унаслідувала гладківщину аж від берестецьких років. Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидя за роботою, ніколи вона не вмовкала; тільки, було, зітхне, задумається — і знов співає. А серед беседи в неї було що слово, то й приказка; проміж двома чи трьома періодами речі вона, було, вставляє співний поетичний дріб'язок з народної антології. Розмова її інколи бувала дуже весела або посмішлива,— гостре мала слово; а другим разом поведе речі поважні про святощі, про людську долю, про давні давна — і дитині Пантелеймону любо було її слухати.

Милосердна вона була людина до вбогих вельми. Жіночки зо всеї округи раз по раз бігали до неї то за медом, то за воском, то за мукою і всяким іншим знадіб'єм. Не пишалась вона проти них ані крихти, простолюдно з ними обходилась, а проте була в їх очу пані. Олександер Ондрієвич був чоловік скуповатий, давав їй гроші тільки на схованку. Сумувала, бувало, вона, що нічим гаразд людей запомагати. У неї були любимі старці, діди і бабусі беззубі, заклика, було, їх до пекарні, годує, розмовляє з ними. Так вона їх витала й проводжала, що синові-дитині здавались вони якимись людьми святими, а не злиденними. Найбільша від неї була шаноба сліпому дякові Якимові, що знав напам'ять усе церковне чйтаннє й співанне; найлюбіще з ним розмовляла. "Господь умудрює сліпці",— було, говорить, дивуючись його розуму; а той їй і з

Біблії, і з великої своєї пам'яті, мішаючи звичайну річ з церковною, щонеділі, зайшовши з проскурою, наговорить стільки, що вона увесь тиждень споминає да по-своєму міркує. Попів так шанувала, що не позволяла нікому що-небудь осудливе про них сказати. Як зайде, було, до неї отець Лука, то наче вся світлиця сповниться святощами. І на думку їй не приходило, що вона проти його була велика, свята істота. Смиренна була людина і богов'язна вельми.

Отець Куліша під час косовиці і медового збору забирав до себе всіх домочадців на хутір, у пасіку. То в його була, сказати б, Січ Запорозька. Там він пробував почасту один з дідом-пасічником. Понурого духу був чоловік. їхати в хутір треба було мимо панського селища, хуторського ж таки, та пишнова-того. Жила в тому хуторі Уляна Терентьовна Мужиловська. Про неї і отець, і мати споминали в хатніх розмовах з великою шаною, яко про панію великого коліна, дуже розумну, а до того несказанно добру. Коли Катерина Івановна хотіла до чого на-клонити свого мужа, то прохала сю панію: той-бо її слухав, як мала, дитина. Вищого товариства була ся людина. Якась пригода загнала її в невеличкий хуторець. Деякі мебелі розкішної роботи, срібна і фарфорова утвар і малювання по стінах у світлиці, ні в кого кругом не видані, в очу дрібних панків чинили з її хутора ніби царський дворець. До того цвітники, садовина, прислуга і ввесь побит імпонірував усе сусідство вельми. Ся пані дітей не мала, а були в неї небіж і небога. Образ її життя і душу її поетичну змалював Куліш у своїй повісті "Історія Уляни Терентьовни" 10. Там дещо й видумано, а багацько й дійсної правди. Найбільша ж правда те, що вона йому здавалась якоюсь царицею або богинею. На ввесь вік свій набравсь він від неї ідеального погляду на життє людське, що не в одній речі йому й зашкодило... Кінець сеї справді дивної істоти був не такий, як у повісті. Як витіснив її невдячний небіж із веселого, щасливого гнізда, що вона так гарно оку-кобила, небога й пішла в черниці, а сама вона притулилась у ветхому будиночку в селі Макові, ледве маючи чим пропитуватись. Приятелі, а між ними і отець Куліша, її запомагали.

Бувши університантом, писатель наш завитав до неї і знайшов її вже старенькою. Дуже йому хотілось забезпечити свою богиню певною підмогою, та сам він мусив бідувати або на хвилях моря житейського носитись; аж таки в п'ятидесятих годах спромігсь висилати їй щомісяця пенсію, і вмерла вона, не знавши вже нужди великої, благословляючи благу його РУКУ-

Отже ми далеко зайшли вперед у нашому оповіданні. Мусимо вернутись у Куліпіів хутір під Вороніжем. Там сіножаті з вітлатими березами, осиками, дубами, густі гаї сусідні, пасіка з таємничим дідом і сумна повага на всьому видовищу обіймали душу молодої дитини якимся смутком веселим. Раз чи два зазирнув Куліш у пишні, як йому здавалось, покої сусідньої панії,— і ті малювання, що там загледів, ті меблі й утварі коштовні мріли в його виобразні дивом якимся, мов у того Скита ", що побував у Періклових 12 Атинах; а образ Уляни Терентьовни самої і її небоги, наче яка музика, проймав усю його душу. Почуттє своє високого, ізящного, культурного навпослі висловив Куліш у повісті: там багато його сердечної, його індивідуальної правди. Не скоро вже потім, як було хлопцеві літ із тринадцять, гостював він у неї по тижню й більш і тоді взнав усю велику і благу її душу. Сталась вона йому за другу матір, широко розвила йому серце і — знов скажемо — аж надто надала йому ідеальності. Сама вона через свою ідеальність попсувала собі життє,— наробила ж і йому немало шкоди... її небога, також ідеалістка, вмерла молодою черницею. Обидві сі істоти, не зовсім йому довідомі яко малому ще тоді хлопцеві, на ту пору так осіяли йому очі, що за ясним аж надто світом недобачав він матері своєї і сестри-в-первих Лесі. Цивілізація поборола тут просту натуру; демократична душа отрока зробилась аристократичною,— тільки не в ледачому розумі [нні] сього слова. З того ж бо ще періоду життя свого почав Куліш гордувати малою долею звичайного чоловіка і допевнятись гори над усіма рівесниками. Допомагали сьому і інші впливи.

Ще як він учивсь у дяка Ондрія, при церкві св. Миколая, то, під непогідь, зоставлено його раз днів на п'ять у школі. Дяк Ондрій оповідав його матері таке диво про хлопця: "Прокинувсь я,— каже,— вночі — аж

світиться. Дивлюсь у другій хаті дитина за столом пише. "Панюша! *— кликнув я.— Що се ти робиш?" І тієї ж минути світло погасло, а Панюша спить коло мене". Може, дяк се й видумав, аби піддобритись матері; тільки мати любила про се оповідати і пророкувала синові велику будущину. Вкупі з Уляною Терентьовною не допустили вони взяти хлопця з повітового училища, як подумав отець, і змусили його пустити сина у гімназію і3. Великим коштом для отецької кишені були ті гроші, що платились за квартиру у городі Новгороді-Сіверському (ЗО верст від містечка Вороніжа), за одежу і за книжки учевні14. Просте сільське життє Олександра Ондрієвича вимагало не багацько грошей, і здававсь він багатирем між іншими панками; а тут мусив класти останній десяток карбованців і силкуватись аж надто; тільки ж не важився не послухати Уляни Терентьовни, і через неї-то писатель наш ухилився від повітового суду, бо туди намірявсь отець прилучити його до брата.

Щодо самого сина, то він дивився на судових паничів звисока і взивав їх кручкотворцями. Ідеалом його дуже рано зробилась освіта та ще й артистична. З самого малку писав він крейдою по стінах (були стіни миті) церкви, коней і все, про що чув або що бачив. Отець гримав за се на його, а мати втішалась. У школі, в дяка Ондрія, поілюстрував Панкина увесь Псалтир і був за се битий, а школярі влюбили його, що він їх наділяв мальованими кіньми. Як же відвезено його в город, там він вчинився справдешнім живописцем між хлоп'ятами. Слабовитий силою, хоча здоров'я доброго, не дуже вмішувався він у їх пустоту, а все малював копії з картинок, що йому доставались у руки. Понавозить, було, того добра додому; мати радіє серцем і всю світлицю обліпить, а батько сердиться, що з сина вийде маляр, а не чиновник.

Щоб не вертатись нам до артистичної освіти нашого писателя, скажемо разом, що як перейшов він у гімназію, то подав первий свій рисунок учителеві, дак той не поняв віри, що се його робота, аж поки не побачив своїми очима, як його новий учень рисує. Не було йому в гімназії путящого наставника. Незабаром зрівнявсь він із учителем, а куди йти дальш — нікому було вказати. У Київському університеті знайшов він кращого живописця. Сей учитель школив його на гіпсових антиках і

довів його карандаш до високої артистичності. З поради свого наставника занехаяв Куліш свої фарби. Як же років через два, учителюючи вже у повітовій школі в Києві ж таки, зняв копію з олійного пейзажа та подарував своєму протекторові, пану Юзефовичеві15, дак той, так саме як учитель у гімназії, не поняв віри, що се його робота. Як пробував Куліш на заточенні в городі Тулі, губернатор Козодаєв (людина тяжко добра) пораяв йому скомпонувати альбом про царський переїзд. Описав Куліш тульську старовину й ілюстрував свій опис археологічними й іншими акварелями. Імператор Николай звернув увагу на гарну роботу і спитав про артиста, а довідавшись, що се — Куліш, дозволив йому вернутись у столицю. Діялось року 1850-го 16.

Хто знає, скільки на своєму віку писав Куліш усякої всячини, хто знає, що він без учителя опанував шість європейських язиків до читання чужоземних книжок, той зрозуміє, що до малювання кидавсь він тільки прихватком, та не було й нагоди до сього діла у свою нору. Куди його доля кидала, він брався за таку працю, яка була йому с підручна. Так, він учився змолоду музики на скрипці, а потім учивсь столярства і зробив своїми руками гарну скрипку, а мебелі його роботи є ще й тепер у столиці. З тим же запалом до праці бравсь він до хуторського господарства, до садовини, до будування. Сам собі скомпонував фасад і спорудив у хуторі будиночок такий, який, по його мислі, личить Україні. Є в одного його приятеля листи його про кузню. Живши раз у глухому степу, не мав до своєї послуги коваля і лагодивсь уже спорудити кузню, щоб самому взятись за молот. З тим же самим запалом узявсь він і за варшавську службу 17.

Ще раз ми самі себе випередили у своєму оповіданні — ще раз мусимо вернутись. Хто хоче знати, який був його побут у перві роки життя у Новгороді-Сіверському, читай повість його "Ф е к л у ш а " 18. Се правдива автобіографія. Героїня повісті і звалась таки-так, Феклушею, тільки смерть її була інша: так десь покинулась, а не втопилась. Хто ж хоче довідатись, як тоді учено по наших повітових училищах та й по гімназіях,— читай повість "Яков Яковлевич"19. Патрет сього учителя як живий, і вся історія така була, як прописано,— тільки що не сам Куліш

проживав у Якова Яковлевича, а його приятель Глотов, з котрим він дружив через те, що Глотов такий же був рис овал ець, як і він сам 20.

Спершу Куліш учився дуже тупо і був послідущим між товаришами. Зупиняло його те, що не розумів великоруської книжної мови. Поки, було, навчиться гладко читати урока, то вже напам'ять його знає, а проте не розумів добре того, що витвердив з книжки. Як прийшлось до іспиту, то слебизу-вав таке, що, мовляв, не второпав би й німець. Переведено його із приготовительного класа у первий тільки за те, що гарно писав. Як же почав розуміти учевну мову, то легко став первим учнем. Нехай подивиться, хто хоче, у повість-автобіографію, як Я к о в Яковлевич учив арифметики. Отже Куліш умів рішати такі задачі, що їх не було списаних у учителя. А щодо граматики й правописі, то й не заглядував він дома у книжку: всьо йому відкрилось, наче він і родивсь письменним. У трей-тьому класі гімназії, куди переведено його з повітового училища трохи чи не первим, спознався він ближче з товг-ришем Сердюковим — і сей товариш стався праведним його наставником. Сердюков був двома годами старший і мав пам'ять велику. Тільки на стихах рівнявся з ним Куліш. Було, сидючи в класі, прочитають удвох баладу Жуковського 2|, і один одному скаже її напам'ять. Щодо всього іншого, то ходив Куліш до Сердюкова як до учителя, і рідко коли вони розлучались: і дома, і в гімназії все були вкупі. Для Сердюкова Куліш занедбав трохи і свого земляка Чуйкевича, що з ним ріс від семи літ і спав ув одній хаті. ї Чуйкевич това-ришив з Сердюковим, та, бувши в старшому класі, не так учащав до його. Здавався Кулішеві товариш Сердюков розумнішим за всіх учителів. Може, так і було. Не мала міри прихильність його до Сердюкова, споглядав він на його, як на сонце, і багацько високого і чесного впоїв у себе від його.

У четвертому класі наскочив Куліш на такого учителя алгебри, що затемняв свої викладки, аби змусити учнів до приватних у себе лекцій. Раз не зумів Куліш розрішити задачі. Учитель звелів йому стати навколішки. Куліш одказав йому: "Коли поставите мене навколішки, то закину навіки алгебру; як же сей раз мені простите — буду добрим учнем". Учитель поставив-таки навколішки, а Куліш покинув алгебру.

Прийшов роковйй екзамен з алгебри. Куліш одвітував директорові, що нічогісінько не знає. А був тоді директором дуже ерудитний чоловік Тимковський 21. "Дарма,— каже,— що нічого не знаєте: опісля поправитесь". І поставив йому за екзамен повне число. Зате ж учителі словесності й історії не знали, як своїм учнем нахвалитись. З оповідання своєї матері написав тоді Куліш невеличку повістку "Ц и г а н" (див. альманах "Л ас т і в к а", виданий Гребінкою 23 1841 року, стр. 362) і ілюстрував її картинками. А "Историю" Кайданова24 (не було тоді кращої) вивчив усю напам'ять, і про що не спита учитель — він так і відріже тим високопарним складом, що тепер сміх тільки з його. Позадає, було, учитель словесності теми, то він усім товаришам понаписує композиції — кому прозою, кому віршами. Відома річ, що се все писалось по-великоруськи; отже повістку свою написав Куліш українською мовою, і прийняв її учитель за благо, похваляючи. Були вже тоді знані, опріч творів Гулака-Артемовського 25, перші повісті Квітки26. Сердюков якось подоставав усе те і, уносячись над ліричними стихами Гете27, почитував і те з великим запалом. Куліш не розумів ще тоді німещини, дак ухоїшвсь за українщину і випередив Сердюкова авторством далеко. Не завидував йому товариш, веселивсь його писанием, як іграшкою, і мало клав у писанні ваги. Силкувавсь тільки знати і знати.

Скоро після того попались їм у руки перві повісті Гоголя 28, і велика була радість із того читання. Усяке слово пам'ятали вони — де яке сказав Гоголь. І дивна річ: по гімзназії тоді ходило багацько переписаного з Пушкіна, Жуковського і інших прославлених поетів великоруських. Сам Куліш розказує в повісті "У л я н а Терентьовна", з якою жадобою прислухувавсь він до поезії, як собі переписував, бо книжки, опріч учевних, у сей городок не заходили (та й купити було б ні за що); Сердюков читав уже Гете і Шіллера 29: естетичность була розвита у них аж геть; отже, як показались книжки українські, то над усім тим узяли гору. Ще ж дивнішу подамо річ. Раз Куліш, зайшовши до купця по горіхи, побачив п'ять якихся книжок. То були п'ять екземплярів збірника українських народних дум і пісень, що видав Максимович 30 у Москві 1834 року; якось вони у Москві зостались купцеві у товарі. Ні

ранше, ні навпослі книжками він не торгував ніякими. Ніколи хлопець не чував про сю книжку, а проте зараз купив, оддавши всі свої гроші,— і стала книжка ся у його і в Сердюкова первою над усіма іншими. Заховавсь надовго Гете з Шіллером; забули вони й про Гоголя, і про самого Квітку з його "М а р у с е ю", що не раз нею плакали. Приніс Куліш книжку в гімназію — і всі товариші заслухались, як почав їм читати про Сомка Мушкета, про Конов-ченка, про Озівських братів, про Хмельницького й Барабаша. Поти носив і читав кожному, що почали вже від його втікати і його декламацію передражнювати. Тоді він узявсь та й вивчив напам'ять усю книжку, щоб ніколи з нею не розлучатись.

Не рівним ходом оповіданнє наше йметься, то розкажемо тут іще один епізод. Опісля, ходячи по селах і розмовляючи з народними кобзарями або дідами, брав Куліш тим, що зачне їм напам'ять думи казати. Здивуються, було, діди, ніколи такого дива не бачивши, а потім усю душу свою перед ним розкривають. Величним здається нашому народові його рідний епос, як стародавнім грекам, що мовляли: "божественний Омирос!" 31. Іноді Куліш мусив ховатись або з'їжджати геть від своїх простолюдних приятелів, бо, не чувши зроду, щоб хто промовив до них таким сердечним словом, починали круг його ширити чутку, що се царський син потай панів проміж людьми ходить. Ой, коли б то царські діти знали так просто-люддє, як його Куліш знає! Не таких би вони собі людей до панування добирали... Раз він зайшов до багатого козака в хату і почав йому до своєї "Граматки" 32 читати. Буденний день був. Четверо дорослих синів поралось надворі. Старий слухав, слухав, далі відчинив кватирку: "А годі вам, діти, поратись! Ще буде час до роботи, а такого гостя не буде". І всі прийшли, посідали на лавках і слухали гостя, що вперше і востаннє бачили. Яке б то добро можна зробити людям рідним словом на Вкраїні, коли б соцькі та десяцькі зараз про таку появу, як оце розказано, становому не доносили; а становим наказано — усякого задержувати, хто з простим людом не так, як звичайно пани або мужики, розмовляє. Що то за дух праведний людський зріс би в тому народові доброму, звичайному, шановливому, коли б усяке і вчилось у школі, і слухало церковну проповідь, і читало

книжки по-своєму! Була б ся земля твержею руського духу і честю всьому великому руському, та й слов'янському, мирові!..

Отож важко здавалось Кулішевому отцеві сина у городі оплачувати. Тим часом оженив старшого сина, повидавав заміж небог. Зяті почали його за опекунство позивати; втеряв багато грошей і достатку, даючи відчепного, бо жахавсь волокита судової, що і в "Ексцерпті прав малоросійських" названо її гіркою. Далі сказав навідріз: "Не буду більш у гімназії держати!" (Уляна Терентьовна вже зникла.) Подав писатель наш просьбу до директора про виход. Директор не відпустив його, а послав учителем до пана Красовського, предводителя дворянства глуховського. Вибувши там цілий рік, знайшов собі Куліш у Новгороді-Сіверському місце домашнього наставника панських дітей. Дано йому і квартиру, і жалування, й прислугу. Батько й мати двох паничів, що були в його на руках, добрі були люде; не за гувернера мали його, а за сем'янина. І жити б йому там з упокоєм, поки не скінчив би гімназії,— так ні! В Києві тоді тільки що споряджено університет 33; приймали у студенти не дуже туго. Задумав Куліш переступити в університет через два класи гімназії 34, а нікому було відраяти, бо Сердюков, попередивши його, туди ж поїхав і зробився студентом. З малими грішми полинув і він у Київ, та іспиту не видержав. Мусив знов іти у домашні наставники до одного пана; через рік вернувсь у Київ, видержав іспит і став слухати лекції по словесному, а потім — по правному факультетові35. Чуйкевич також був студентом. Сердюков перемістивсь у Москву, бо вважав для себе Київський університет ні за що.

В університеті Куліш спознався з особою, що великий вплив мала на його: то був професор "русской словесности", той самий Максимович Михайло. Приподобавсь йому Куліш тим збірником пісень, що записав від матері. Максимович став давати йому Переписувати свій збірник пісень; як же Куліш скомпонував дві легенди про воронізьких козаків, він їх напечатав у своєму альманасі "Киевлянин" 36. Вечорами закликав його до себе на почитанку. Читали вкупі народні пісні українські і розкладували по розрядам. Потім стали читати Вальтер Скотта 37 — і

оце була найбільша користь Кулішеві з того спознання; професор звертав його увагу на закони іскуства, а той ловив жадібно усяке його слово. Уся Вкраїна скаже Максимовичеві спасибі за те, що вгонобляв молодий розум своєю розмовою,— не так, як інші професори, що держались проти молодого Куліша на олімпійській високості.

Тим часом жив Куліш у великій нужді. Довідавшись про се, рекомендував його Максимович інспекторові училищ Київського учебного округа Юзефовичеві Михайлові. Зглянувся сей добродій на дотепного юношу і послав його учителем на Волинь, у Луцьке дворянське училище 38. Там Куліш пробував сім місяців. Потім переведено його у Київ у таке ж училище 39. Тут Юзефович піклувавсь коло його навдивовижу: вистачав йому усякі книжки і рукописі, обороняв його від усякої напасті і, вже сказати, пригрів йому душу по-людськи. Року 1842 поміг йому напечатати роман "Михайло Чарнышенко"4U, а р. 1844 і 1845 дав йому спромогу об'їхати і обійти Київську губернію. Тут-то зачерпнуті були матеріали до "Записок

0 Южной Руси".

Тоді ж спознавсь Куліш із польським писателем Грабов-ським 42 Михайлом. Жив той у Чигириищині, в селі Олександ-ровці, де прийняв його у себе в домі за милого гостя. Споминав Куліш про се гостювання яко про найщасливше своє врем'я. Пізнав у Грабовському справдешнього писателя, писателя з талантом. Народні легенди, традиції про гайдамак

1 всяке інше добро, що назбирав Куліш у Київщині,— всім тим любовав Грабовський яко артист і піднімав угору дух молодому писателеві. Тут же перед Кулішем відкрилися польські матеріали до історії України. Яких йому треба було книжок — вистачав Грабовський у Київ; а потім познакомив його з славним бібліоманом Свідзінським. Сей для його також не жалував нічого і таку мав прихильність до його, що як заїхав Куліш до його у Ходорков, та не застав случаем господаря дома, так йому подано ключ від бібліотеки і ввесь дім до його услуг

представлено. їздючи навкруги Ходоркова, Куліш, за підмогою ходорковського економа, розвивав старосвітські могили. Тоді написав він, веселий і щасливий, свою ідилію "О р и с я" у тому ж таки Ходоркові. А у Грабовського в домі, поїхавши до його другим літом, скомпонував Куліш поему "У к р а ї н а" 43. Грабовський яко артист стояв вище свого товариства польського і його політичного погляду. Слухав він літніми ночами читання Кулішевого,— і так йому дещо подобалось, що, було, припинить його: "Постривайте: побіжу жінці скажу, який се гарний образ!" Деякі вийми з "У к р а ї-н и" списав він і послав був Крашевському 44 у його "Athe-neum", да той не зважився напечатать, щоб, мовляв, "піе па-razic sie naszej publicznoácі!" *. Скажімо тут, що Куліш як у поемі, так і всюди інде виявляв свій щирий погляд на старовину лядську. Ні Грабовського, ані Свідзінського не вражала щирість Кулішева з його помилками і часом сліпим завзяттєм. Толеранції у ляхів українських тоді було більш, ніж послі. Розказував Куліш, що брат знаного митрополита Головин-ського, поважний пан, бачившись з ним у Свідзінського, промовив до його такі слова: "Україна ваша; на Вкраїні ви аборигени, а ми пришельці". Грабовський до самої смерті своєї кореспондував з Кулішем і був з ним у приятельстві; а тим часом відома річ, що поляки мають Куліша за найбільшого свого ворога 45, тільки ж — які поляки? — божевільні! Розумна часть поляків шанувала і повинна його шанувати, слідом Грабовського. Щоб знали, які в них були свободомисленні на обидві сторони погляди, напечатаємо тут один з багатьох листів Грабовського до Куліша, з автографа *:

"Отримав я з рук Юзефовича чотири томи Ланових повістей 46, з яких усі незнайомі мені вже прочитав і, перебуваючи ще під враженням від них, сідаю писати до Пана ці кілька слів.

Насамперед мушу Панові сказати, що я давно не пишу жодних літературних листів і давно не утруднюю себе критикою; я закинув це, бо польська література, якою я колись займався надзвичайно старанно й дбайливо, зробилась тепер невимовно дурною і тривіальною. "Відколи це? І чому?" — певне, Пан запитає. З того часу, як зробилась тенденційною. Якщо Пан читає польські книжки і газети, то, певне, знає,

що це таке — тенденція? Цим безугавно хваляться і тішаться. Це значить, що теперішні польські письмовці в кожному своєму творінні ставлять перед собою насамперед мету ніби політичну, ніби патріотичну, демократичну etc. Панів первенствующий польський поет, чий чотиривірш Пан цитує (в "Майорі") 47, явно належить до цієї категорії партачів. Пан, отже, бачить, що зі своєї точки зору (слушність якої мені легко було б довести) занепад польської літератури я приписую головним чином тенденційності.

Пан не сумнівається, що я Пана завжди любив як людину; я мав Пана за одного з найздібніших і найрозумніших людей, яких я зустрів у своєму житті; але зізнаюсь Панові, що як про письменника я не мав надто великих ілюзій, а бачачи, як ти щораз виразніше потопаєш у тенденційності, втрачав і рештки надії. Два останні томи Пайового зібрання вивели мене з омани. Я пізнав у Панові справжнього письменника, справжню поетичну натуру, митця, сповненого сили й розуму, і схиляюсь перед ним з пошаною. У моїх очах змінилося уявлення про Пана, а оскільки не сумніваєшся у моїй дружбі, то зрозумієш, що принесло це мені сердечну, найживішу радість. Важко, справді, повірити, що ця сама рука, яка писала "Чарнишенка", "Однорога", навіть "Чорну раду", здатна була написати дрібні повісті двох останніх томів. Я назвав їх дрібними, та як же вони перевищують тих перших майстерністю, такою істинною, що скажу — вічною цінністю! У своїх історичних романах Пан силкується поетизувати свій предмет; до певної міри це тобі вдається, але знати труд і муки цього поетизування, і будь-що-будь, ти зро-бив-таки щось х у д о ж н є; в "Ч о р н і й раді" сама важливість предмету надає творові значення, але з мистецького боку він дуже слабий; виведені в ньому персонажі дерев'яні, не розмовляють, не рухаються, не живуть, за всіх автор говорить, автор їх тягне і ними сова є *.

Чим же вирізняються повісті двох інших томів? Там повно, там, справді, скрізь надлишок поезії, але поезії, що випливає з самої правди і дійсності; зображених там осіб можна відразу пізнати як таких, котрі живуть і завжди житимуть повнотою і правдою буття, що ним так

наділяє своє творіння геній. "Феклуша" — це шедевр,— сцена ловлі раків, вдало названа селянкою; дві інші повісті теж гарні, тільки чимось тій першій поступаються. "Потомки гайдамаків" — повість у своєму роді так само досконала, як "Феклуша". Поетичне забарвлення, якого в ній чимало, анітрохи не шкодить правді, а характер народу — і глибоко досліджений, і правдивий,— бачить, отже, Пан, що я не тільки не маю жодної відрази до цього образу, а й навіть почуваю до нього найживішу симпатію, тим-то теж маю право сказати, що нота, додана у вступі до цієї повісті, зовсім ні до чого. Наговорив ти в ній багато неправди. Не поляки вигадали слово гайдамака — гайдамаки теж були неабиякі розбійники і грабіжники; грабували вони своїх так само, як і ляхів; ти сам зобразив пограбування Кулика і добре знаєш, що вони грабували без докору совісті навіть Церкву. Коли в політичних бунтах і в справжній громадянській війні озброєні волоцюги брали живу участь і верховодили (Пан знає, що так було),— досить природно поляки називали ті збіговиська збіговиська-ми гайдамацькими; від цього ні звична роль, ані назва гайдамаків не змінювались і не ушляхетнювались. Ще більшою є фальш, ніби поляки для своєї оборони приваблювали задніпрову людність бес примерной свободой,— свободи були обмежені, навіть кілками на окраїнах позначені; по роках свободи населення мусило обов'язково виконувати якісь повинності. Які? Це відомо, а три дні на тиждень панщини з душі запровадили допіру уряд у повернених провінціях. Таким чином, усе, про що Пан мовить у цьому вступі, помилкове і непотрібне. Пан не є і, в и д н о, не буде істориком, але ти — поет! Є чим утішитися!

"М а й о р" також з багатьох поглядів повість пречудова; фігура майора досконала; образи натури (які зазвичай ти влучно схоплюєш) належать до найдовершеніших, які ти будь-коли створив. Там багато чого, ні, таки справді, все добре; якщо на щось і хибує ця повість, то тільки на приправу тенденційністю. Щодо того, що малоросіянин вищого стану оженився на козачці,— в цьому як в окремому випадку нема нічого поганого; але зводити це в систему — смішно і не варто письменника такого значення, як Пан. Хай Пан залишить це Сирокомлі 481 Мушу Панові сказати, що я волів би сам оженитись на козачці, ніж

на б а р и ш н і вашої малоросійської шляхти,— я розумію, що більше поетичності і навіть моральної краси є в дівчини з народу, ніж у незграбному і підлому типі півцивілізації; але завше буде фальшю і перебільшенням твердити, ніби треба всім класом повертатись назад до рівня звичаїв та укладу простого народу. Ця система позбавлена і грунту, і розуму, отже, і в зображенні її не буде правди. Щодо подружніх зв'язків, крім різниці в товариському оточенні і вихованні, треба обов'яково зважити, що такий зв'язок у суспільному світі є не тільки поєднанням самця і самички, ай взаєминами двох родин, отже, без натуральної згоди і відповідності він не обійдеться. Винятковий випадок порушення цієї гармонії нічого не шкодить; його навіть можна допустити,— але загальним він не буде ніколи і не повинен бути, тим-то перетворювати його в доктрину — це банальність і дитинство. Отже, вибраний Паном поодинокий випадок як досконало і дуже розумно мотивований не повинен був дати привід до моїх зауважень — до побажання того, аби ця тенденційність тут і там не виявляла себе, а вона таки виявляє. Щодо художньої вартості цієї повісті, то я най-охочіше адресую їй заслужену похвалу. Традиції, наприклад, запорозькі, якими ти хотів оздобити річ своєї героїні, прекрасно вкладені в уста матері,— гадаю, вони почерпнуті з усного переказу і, як на мене, дуже гарні. Я ці аристократичні оповідки вашої громади дуже люблю; гадаю, що саме вони характеризують і відрізняють український демос (народ) від будь-якого іншого; ваші поети мають у цьому багатюще джерело, я б тільки хотів, щоб вони його не псували викривленням і невластивим використанням. Вибачаюсь за всі ці зауваження, але таких щирих і таких одвертих ти не почуєш ні від кого. Мою увагу привернуло головно те, що в історичному романі ти не показав справжньої проби своїх сил і здібностей. Історичного минулого ти не здатен зрозуміти досить неупереджено, отож і подаєш його блідо. Поетизуєш його примусово, а дії і драми для постатей минулого ти не здатен створити. Але твій спостережливий розум так глибоко осягає все те, на що ти міг дивитись живими очима, що ти відтворюєш це з найбільшою вірністю і крізь найпоетичнішу призму. Якщо ти мені віриш — це твоє покликання! "Ф е к-л у ша" гідна найкращих романів Діккенса 40, "Потомки запорожців" — наймальовничіших образків Ірвінга Вашингтона; як дослідник і творець

характерів ти, може, глибший і поважніший від них обох. Тепер моє особливе прохання!

Пан взяв у мене свій портрет. Якщо не кажеш мені зробити копії, то принаймні надішли зараз фотографію. Я хочу мати образ і друга, і письменника.

Змилуйся, напиши, чи не маєш жалю на мене за мої міркування.

Київ. 12 січня 1861 р." ДРУГ 1 слУга м— Грабовський

Та вже ж і годі про поляків. Обернемось до українців руських. На той час, як пробував Куліш учителем у Києві, шукав опознания з ним молоденький студент університетський Білозерський Василь 50. Спознались вони і зробились великими приятелями. До пізньої ночної години розмовляють, було, про свою Україну, та й заночує не раз у Куліша Білозерський або у Білозерського Куліш. На Різдвяні святки 51 зазвав приятель Куліша в гостину до свого роду у Борзенщину. По душі прийшлась йому родина Білозерського. Знайшов там приятелів багацько, а між ними і свою дружину, ще тоді молодесеньку панночку. З того часу настав для Куліша новий період життя морального. Кипляча його вдача незримо складалась у свою стать під любим йому впливом. Слідом за тим йшло сшзнаннє з Шевченком і Костомаровим. Перша зустріч Куліша з Шевченком була характерна. Ввіходить хтось до Куліша у полотняному пальті. "Здорові були!.. А вгадайте ■— хто?" — "Хто ж, як не Шевченко?" (А ніколи не бачив його і намальованого.) — "Він і є!.. Чи нема в вас чарки горілки?" і т. д. Тут уже й пішло справдешнє січове балаканнє, а далі й співи. (Шевченко мав голос пречудовий, а Куліш знає незліченну силу пісень). Почали потім їздити навкруги Києва, рисовати, рибу за Дніпром варити. Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм; зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Кулішева, що про неї ми вже натякнули. Кохавсь Куліш у чистоті і коло своєї особи вродливої і навкруги себе, кохався у порядкові як до річей, так і до часу; а ухо в його дівоче: гнилого слова ніхто не чував від нього. Можна сказати, що

се зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником. А були, справді, вони представителі двох половин козащини. Шевченко репрезентував собою правобережну козащину, що після Андрусівського договору зосталась без старшини і опинилась під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась в панські добра гайдамаками, що останніми часами вигубила вісімнадцять тисяч жидбви і шляхти одним нападом в Умані і до посліду дня жадала одного — розтоптати панство панськими ж закаблуками. Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру "Малоросійську колегію" 52, помагало цариці Катерині писати "Наказ" 53 і завести на Вкраїні училища замість старих бурс. Один учивсь історії просто від гайдамацьких ватажків, читав її з ураженого серця козацького, що рвалось і томилось у підданстві в козацького ворога ляха; другий дорозумувавсь української бувальщини від такого коліна, що спредку-віку не знало панщини, що стояло колись на узграниччі поруч із лицарями Лянцкоронськими 54, Претвичами 5о, Вишневенькими 56, обороняючи Полуденну Русь, Литву і Польщу, а потім волею пійшло обороняти Московщину. Глибина чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця і розуму, рівноваги хочу і мушу. Енергія холодна, мовчазна, а проте необорима ні щастєм, ні лихом, була і є ідеалом його. Найбільш він показав її проти ляхів, що, приязнючись з Грабов-ськими і Свідзінськими, року 1843 написав поему "Україна", а року 1861 поему "Великі проводи". Взнавши історію літератури і освіти польської, як, може, ніхто інший з руських писателів, не схибив і на волосину від своєї мети — визволити Русь із-під лядської нахаби. Чи диво ж, що руська молодіж узяла його собі за взір, прямуючи до самостійності личної і громадської?

З Костомаровим спізнався Куліш того ж року у Юзефо-вича. Розмова йшла про Україну і Гетьманщину. Вдарило Костомарова, що Куліш напам'ять проказав аргумент свій із літописі. Він разом з ним вийшов від Юзефовича і — скажемо так — учепивсь йому в полу. З того часу почали вони вкупі про Вкраїну дбати, і лихолітгє їх не розлучило. Юзефо-вич, правлячи за попечителя науковим округом, послав Костомарова

учителем у гімназію в Рівне, на Волинь, а року 1845 перевів його в Київ, а Кулішеві дав його місце в Рівному 57. Се було немале діло з руки Юзефовича; бо Куліш, не скінчивши курсу університетського58, не мав права до того; тільки з уваги на велику дотепність Куліша можна було міністрові такий перескік через правило зробити,— і Юзефович допевнивсь привілегії для Куліша з великою енергією.

Тим часом напечатав Куліш частину свого історичного роману "Чорна рада" у часописі "Современник", що після Пушкіна видавав Плетньов 59. Той, правлячи науковим округом якийся час при своєму ректорстві університетському, визвав Куліша у столицю і дав йому разом дві служби : учителя в гімназії і преподавателя русского язика студент ам —інор одцям ув університеті. Полюбив Плетньов Куліша мов сина; мало не щодня бачились. Була в Плетньова дочка — молоденька дівчина тихої, люб'язної вдачі. З півтора року прожив тоді Куліш у столиці. Дівчина на його очах доросла повного дівоцтва. Як з братом, вона з ним дружила, і — хто відає? — може, була б інша його доля, коли б не одно слово, яке вона пробовкнула. Знайшовши сем'ю по своїй уподобі, по своїм звичаям, думав часом Куліш, що тут йому й вік вікувати. І в отця душа йому люба, і дочка до його простим дівочим серцем лицяється, і весело йому й тепло між ними.

Так уже думку був наладив, щоб не шукати щастя на Вкраїні; та раз, розговорившись про наші думи народні, про пишне українське слово, до панночки і каже: "Вот и вы со временем выучитесь по-украински". А вона йому: "Н и-к о г д а!" Мов у серце ножем ее слово йому вкололо, і з того часу перестав дивитись на неї як на суджену.

І не знала небога, що в ту хвилину сталось, бо рідко коли виявляв Куліш, що його вразить. Вже як був Куліш жонатим, пішла вона за такого пана, що не жадав і не вмів шанувати її душі святої.

Звернув Куліш свої думки про сем'ю, свій ідеал, на сестру Білозерського і зимою на початку року 1847, приїхавши на Вкраїну, одружився з нею61. І вона його мовчки гаряче любила; всім женихам, як

то кажуть, гарбуза давала: мов його сподівалась, мов серце їй про любого козака віщувало.

Тут уже можна сказати: "Який ішов, таку й стрів". Обоє старосвітського роду козацького, обоє зросли на піснях українських; обоє вдачі ідеальної і енергії необоримої. Тут би-то найбільшого щастя сподіватись,— та лиха доля перейшла їм дорогу з порожніми відрами... Щоб вияснити, як воно сталось, мусимо назад вернутись.

Живши в столиці, помагав Куліш Плетньову видавати "Современник"; для його приятельки Ішимової62 написав у дітський журналець її ("Звіздочка") "Повесть об украинском народе"63; а тим часом докінчив свою "Чорну раду". Плетньов за пустоту вважав писаннє по-нашому, та й ні єдиної людини не мав коло себе Куліш, щоб думала інше; а проте прямував своєю дорогою і пильно дбав про українську будущину. Ще бувши у Києві, звів він докупи скількохсь приятелів; в сій-то невеличкій громаді зародилась перва думка — видавання книжок, потрібних для самопознания українського, і споруди простолюдних шкіл по панських добрах. Думка була нахилити до сього деяких панів-гуманістів і тим положити основу народній освіті на Вкраїні. Частенько писав Куліш із столиці до Білозерського, то до Костомарова, то до інших, піддержуючи їх духа. А вони не такі були козаки, щоб їх треба було збоку підпирати. Вони осадили межи себе й Шевченка, здержуючи його завзяте бурлацтво. Раз по раз вони сходились і вели широкі розмови про всю Слов'янщину. От тоді ж то Шевченко понаписував високі свої твори "До мертвих і живи х", "Ш афарикові" і інші 64. Що вони проміж собою науковим способом говорили, то він виповідав поетичними образами, і з одного сього розумно — яким високим духом київська громадка українська дихала. Обняла вона своєю думкою увесь мир слов'янський і глибоко зрозуміла, що дух українського люду більш, ніж який інший, здоліє той мир ув одно живе тіло стулити. Віра Христова і історія слов'ян була їм світом і теплом до великого подвигу. Святе Письмо всі вони добре знали і з великою шаною почитували. І стали вони твердо на такій думці, що не на дипломацію треба слов'янам уповати; що до сього діла треба нових людей і сили нової, а тією силою повинна бути чистота

серця, праведна освіта, свобода простого люду і християнська самопожертва. Щоб же всьому мирові було розумно, що тут Україна не поставлена альфою і омегою 65, признали вони своїми патронами всеслов'янських апостолів Кирила і Мефодія66 і назвали свою громаду Кирило-Мефо-дієвим братством 6Т. Найвиразнішим параграфом устави сього братства було приречено — тільки тих приймати до себе, хто був знаємий з непорочного життя і праведної освіти. Другим знов параграфом застережено — щоб у сьому ділі ніколи тим робом не ходжено, як у єзуїтів 68, що для своєї мети байдуже їм було про способи. Найкращим способом ширити свою проповідь уважали вони усне й печатне слово й добру науку дівчат як матірок і сестер тих діятелів, що мали колись вирости серед стуманілого люду і холодного, лінивого панства. Тим-то вони постановили піклуватись, щоб на Вкраїні постало якнайбільш письменного й тямущого жіноцтва. Не в централізоване государство заміряли вони скупити всі слов'янські народи, а в вільний союз під протекторатом російського імператора. А як імперія його дотн не згідна була о притулити до себе слов'янської федерації, доки не очистилась би з ганьби кріпацтва, то установлено було — помалу-мало підготовляти і панів, і уряд до зрозуміння сеї спасенної громадської потреби за поміччю науки і намови, а простий люд — до нової кращої долі — за поміччю шкіл; розпочати ж се діло повинні були пани-гуманісти у своїх селах. Оце ж то те саме, що вславило царя Олександра II 69 вовіки по всьому світові, підняли були на себе люде убогі й незнаємі ще за його панотця, царя Миколая. Споглянемо ж, як зрозумів Миколай Первий того благого духа, що возніс сих людей так високо.

Опасувались вони писати до свого приятеля Куліша про братство; давали тільки йому знати, що вони почасти розмовляють громадно про всякі поважні речі. А він їм на се відписував: "Хвалитесь мені словами,— та не матиме сили ваше слово, поки ви не заходитесь коло діла. Ділом вашим нехай би була щира праця над освітою самих себе і інших. Занедбайте політику. Сам собою настане час, що від нашого слова упадуть стіни єрихонські" 70. Розуміючи, що Куліш туди ж манівцем простує, куди вони широкий шлях прокладують, і що діло їх, як уряд не зрозуміє його, станеться для них небезпечним — змовились вони не

показувати Кулішу устави і до братства його не зазивати. Так же само і Шевченка держали вони од-далік щодо братства71.

Тим часом Куліш, добре працюючи над своєю освітою в Петербурзі, звернув на себе увагу не одного Плетньова. Незадовго перед ним умер сяов'яніст Прейс п, ад'юнкт Русской Академии. Академія, послухавшись Плетньова, наважилась послати своїм коштом Куліша за границю, щоб, вернувшись, осяг порожнє місце Прейса в Академії і порожню кафедру слов'янських літератур в університеті. Отож і поїхав Куліш зимою за границю — через Україну. їхати йому можна б було просто до Львова, Праги і в Німещину, та бажав він побачитись із панотцем своїм, що лежав у недузі (мати його вмерла ще тоді, як він бідував у Києві); а до того була думка заручитись із сестрою Білозерського, щоб собі запевнити миле подружжя. Так і сталось. Тільки всовітувались приятелі, Куліш із Білозер-ським, їхати вкупі до Чехів, та й панночку, повінчавши, везти з собою, щоб вона світу побачила, поки ще доведеться жити в столиці. Через Київ і Волинь прямували вони у Варшаву, а за ними вже лиха доля хижим яструбом гналась. Не чуючи біди, вони, дорогою упиваючись непечатаними творами Шев-ченковими, задумали визвати його за границю яко художника, щоб його талант іще ширше розпустив там крила. Молода Кулішиха, така ж, як і сам він, ентузіастка, віддавала на його жертву для матері України усе своє віно (три тисячі карбованців). Написали до Тараса, щоб він собі вистаравсь пашпорт академічний, а грошима вони вже його обмислять.

Веселі і щасливі прибули всі троє в Варшаву. На той час верховодив там земляк їх Стороженко73 (сенатор). Куліш унадивсь до його ходити, бо він манив його якимись великої ваги документами, що ніби в його на Вкраїні заховані. Намісником тоді був князь Паскевич 74, також полтавець. Стороженко йому приподобавсь, між іншим, і споминками про Україну, бо любив Паскевич рідний край, та любив по-панськи — нічого для його не робив і не жертвував. Одного дня Стороженко, розговорившись із Паскевичем про козащину, і каже: "От, ваша світлость, коли хочете, у мене тепер є українець! — так уже чистої крові козак".— "Хто ж се такий?" — "От такий і такий Куліш".— "Е! так ти

приведи його до мене",— каже Паскевич; а тут саме подають йому пакет із столиці. Розпечатав — глянув: "Гарний,— каже,— твій козак чистої крові! Ось його велять під арешт узяти".

Арештовано Куліша, а потім і Білозерського. Повезли їх жандарі до столиці. Куліш і досі дякує Паскевичеві, що таки зглянувсь на його і звелів везти його не на перекладному возі, а в скарбовій колясь Допитувались у Куліша в Трейтьому отді-ленні царської канцелярії'5, чи правда тому, що він заміряв бути гетьманом українським? Одвітував їм з усмішкою: "Спитайте перше, чи багацько в мене грошей при душі, чи великі маю добра, чи родич я або приятель вельможним панам?" Роблено виписи із його листів, перетовковувано по-своєму і казано йому одвітувати по тим виписам; постерігши підступний погляд на його речі, Куліш закипів праведним гнівом і, забувши, де він, розходивсь так, як його прадід, Гарячий Куліш, у пасіці. Треба ж тут і те спом'янути, що — як у первий раз почав йому генерал Дубельт76 казати, яка жде його доля (щоб залякати),—перед очима Куліша пройшла його жінка кохана і її мати, котру дуже любив і поважав; у голові його закрутилось, він захитавсь і впав би, коли б не підбіг і не посадив його Писарєв 77 київський, що тут же вертівсь, коло Дубельта, у фраку із звіздою. Після того Дубельт почав на допросах до Куліша лащитись, і листи своєї жінки йому показувати, і царським милосердєм заспокоювати, і всячину йому по-приятельськи оповідати, аби що-небудь випитати; та Кулішеві ні в чому було признаватись, опріч того, що він свій край любив, як свою душу, і рад би був для його добра хоч би в тачку каторжника запрягтися — не то що. Молоде серце вбачало тоді в Дубельтових річах не лукавство, а щирий погляд на неповинну жертву нерозумної політики, і дякувало йому щирістю.

"Цар думає, що ми вороги йому,— казав Куліш,— а ми були б йому найвірнішйми слугами, аби він схотів, щоб ми помагали йому працювати на добро руському мирові". Отже шкода сліпому про живопись, а глухому про музику правити. Узяли вони таку думку, що Куліш — прехитра лисиця: все робиться по його думці, а він собі гетьманує над усіма безпечне, наче й не він; причепитись до його було ні за що. Отже

таки знайшли його виноватим: як він смів написати у своїй "П о-вісті об українськім народі", що сьому народові не подоба у крепацтві бути і що він туманіє від сього. І за те діло, котре сталося славою Олександра II, отець його осудив Куліша посадити на два місяці в кріпость, а потім заслати далеко від столиці! 78

Шуткуючи, зніс би Куліш сю кару, бо дух його раз у раз дає йому що-небудь нове до веселої праці, та важка ся кара здалась йому ради жінки і її матері. Дякував Богові, що рідна його мати лежала вже в домовині. Сидючи в кріпості, написав він собі на втіху поему 79 і вславив у тій поемі свою жінку кохану і її матір чесну. Сю поему потім спалив, бо не вважав її аж геть художньою, щоб її для сторонніх людей ховати. А як опинивсь у Тулі, працював там над іноземними язиками і написав "Повесть о Борисе Годунове и Димитрии Самозванце", історичний роман "Алексей О д н о-р о г" 80 і роман з українського побиту "Искатели счастья". Сей останній роман також спалив, напечатавши з його тільки частину під назвою "Потомки гайдамак".

Тут треба б з подякою згадати професора Московського університету Ос. М. Бодянського 81. Він достачав Кулішу в Тулу книжки з. своєї бібліотеки і обсилав його своїм славним видан-нєм — "Чтениями Общества истории и древностей". Куліш вельми хвалить сього ученого мужа за його сильний характер. Такі, мовляє, люде тихим робом своїм і щоденною науковою працею вславляють рідну Україну краще, ніж великомовні патріоти, що тільки наших супротивників дратують.

Важке було життє Куліша і його подружжя у Тулі. Губернатор Крузенштерн споглянув на його по-генеральськи. Інші люде в Тулі дивились, дурні, на його так, ніби жили не за Мико-лая, а за царя Бориса 82. Ні з ким він не знався, тільки з своїм хазяїном-ковалем, розкольником. Той поважав його за його живе слово і залюбки ходив до його на чай. На третій вже рік приїхав у Тулу жандарський каштан Гусєв і зараз прийшов до Куліша. Куліш тоді саме вернувсь із Рогожного кладовища, которе любив за те, що на йому сила квіток росло. Ходили туди вони вдвох із жінкою і голубили там дітей сторожевих, а потім

наривали полевих квіток і оберемками несли додому. З тих квіток плели вони гірлянди і всю свою світлицю їми завішували. Оце ж вони собі втішаються чим мога (бо дітей Господь їм не дав 83), аж іде жандар. Вони думали, що знов якась напасть,— коли ж жандар той заговорив до них по-людськи. Наказано йому було від родича, щоб притьмом спознався з Кулі-шем і йому сподобавсь. Питає: "Чим же мені, добродію, вам сподобатись?"

"Не чим іншим,— одказав йому Куліш,— як правдою. Чиніте суд по правді, безневинного обороняйте, хижакові злої волі вкорочуйте: то й буду вам приятелем, і синій ваш мундир буде у мене в очу найкращий". І що ж! Справді поробились приятелями, і багацько сталось добра в Тульщині через того Гусєва. Жінка в Гусєва була — свята душа: і тілом, і серцем, сказати, що прекрасна! Була й мати в Гусєва — німкеня родом, розумна і благородна пані. І так сем'я та люба полюбила Кулішів, що, купивши собі дом у Тулі, притьмом хотіла задля них особний будинок у дворі построїти, та Куліші те відхилили. Аж ось і тут склалось горе: вмерла жінка Гусєва з якогось задавненого недугу. Тоді Куліші перейшли жити в їх дом, і пані Кулішева діток своєї другині покійної як рідних дозирала. Незабаром після сього на місце Крузенштерна приїхав губернатором Козодоєв — чоловік як чоловік. Той сам прийшов до Куліша, зазивав його до себе на обід, а далі зумів його ото й визволити, як про се уже розказано. Тяжкою здалась Кулі-шеві тульська неволя — дуже тяжкою через те, що й жінку його кохану на початку віку молодого захопила. Об'явив йому свободу, прийшовши до його, полковник жандарський Шварц (чоловік добрий). Як почув про се Куліш, то подякував йому за добру звістку і зараз пішов до жінки — та й не зможе їй нічого сказати. Вона злякалась, глянувши на його. "Що таке, що таке склалось?" Він узяв перо і написав: "Волю нам вернули!"

Поїхав Куліш до Петербурга і почав собі хліб заробляти працею по журналах: переводив і робив усякі компіляції з книжок німецьких, аглицьких, французьких і польських, (Одна з таких компіляцій вийшла навпослі особною книжкою під назвою "История испанской литературы, по Т и к н о р у"84.) А було йому заказано пером хліб заробляти. Тим

часом, бувши в Тулі три роки і три місяці, прожив він усе віно своєї жінки, бо там давано йому, стараннями одного протектора, тільки 300 карбованців за редакторство "Губернских ведомостей" 85 — та й то не хутко. І от мусив він писати по журналах incognito, а потім помістив у "Современнику" дещо з своїх творів, підписавшись "Николай М *" 86, з таким заміром, що коли б тайна поліція присіпалась, то приятель його і земляк — душа вис ок обл агор одна — Миколай Мак...ъ назвавсь би перед нею автором тих творів. От під таким-то гонительством гартувалась уже і так загартована душа сього козарлюги, сього лицаря-невмираки.

За стараннями того ж протектора (вмовчимо його чесне ім'я, бо так треба) дано Кулішеві службу — редактора статистичного одділення у Міністерстві государственних імуществ. Служив він там з один рік, і представлено його цареві до вищого чину. Цар Миколай з науки докладчика (nomina sunt odiosa *) написав своєю рукою: "Не производить" (у чин). А чин багацько тоді значив, та й тепер чимало. Іде Куліш до свого директора: "Заступітесь за мене. Ви ж бачите, що служба моя добра".— "Не маю,— каже,— я права домагатись вам чину. Трейтє одділеннє вам нашкодило, то нехай воно й заступиться за вас". Пішов він у Трейтє одділеннє, і там йому відказують: "Нехай ваш директор про вас напише, що служба ваша добра,— тоді ми до царя представимо". Знов Куліш до директора. "Ні,— каже той,— мені не можна сього писати, коли цар написав: "Не производить". Бачивши тоді Куліш, яка в їх правда, покинув службу, поїхав на Вкраїну. Казано йому опісля, що той його добродій питавсь у царського докладчика: "Нащо-бо ви чоловікові шкоду зробили?" — "Я,— каже,— не знав, що він ваш protégé!.."

На Вкраїні загосподарював Куліш серед степів Полтавщини, між городами Лубнами, Хоролом і Пирятином. Дав йому один приятель, без плати, сто двадцять десятин пахоті, сіножаті, гаю — роби, що хочеш. Написав Куліш до Плетньова; той позичив йому п'ятсот карбованців на господарство; родич один позичив іще чотириста. На леваді не було нічого; треба було будоватись як на пожарищі. "Баївщина" зветься те

місце, жили колись там козаки Баї, старосвітські люде запорозького кодла. Літував Куліш із своєю господинею у Баїв-щині, а зимував у тещі в Черніговщині, під Борзною, у хуторі Мотронівці. Знов удруге літував у Баївщині і хутір свій упорядкував добре. Писавши споминки про Гоголя 87—перш в журналі "Отечественных записка х", а потім у "С о-временнику" ("Опыт биографии Гоголя"), спознавсь він з Аксаковими і Гоголевим родом. Аксаков Сергій Тимофійо-вич88 (отець Івана Сергійовича Аксакова — "москвофіла") — святого, юного серця дідусь, писав до Куліша частенько і надсилав нові матеріали про Гоголя. Мати Гоголева також до його писала. Листувавсь із ним ще Плетньов і інші. Готовив Куліш у Баївщині книгу свою у двох томах "З а-писки о жизни Гоголя" , спорудив там же первий том "Записок о Южной Руси" і докінчав повість "Феклуша".

На другу зиму переїхав у Київ. Там приголубили його земляки. Покійний Тарновський Василь Васильович 91 приобіцяв йому кредит на всі його видання, які будуть; а ще, наперед чого, позичив йому Аксаков Сергій Тимофійович вісімсот карбованців, сам визвавшись, на напечатаннє "Записок о жизни Гогол я"; сю книгу печатали тоді приятелі його в столиці. З Києва переїхав Куліш іще раз у столицю і напечатав "Записки о Южной Руси", потім "Проповеди на малороссийском языке", попереробливавши їх з первого видання Гречулевича, а другу половину наново написавши 92 ; потім напечатав перевод "Чорної р а д и" з "Е п і л о-г о м" у журналі "Русская беседа", а оригінал слідом за тим особно. Все, що не в журналах, було друковане коштом Василя Васильовича Тарновського — нехай вічна буде йому пам'ять!

Року 1857 прохала Куліша Гоголева мати, щоб видав "С о-чинения и Письма" її славного сина93. За сю працю поступила йому десятий процент чистої прибилі, як її пощита-но, три тисячі карбованців, тільки щоб якнайхутчіш скінчити. Принявсь Куліш за діло і зробив його у три місяці: рукописі до ладу позводив, коментарії поробив, листи всі розібрав і вш-рядкував. Хто спогляне на шість здоровенних томів і зміркує, що один чоловік у такий короткий час видав більш двохсот

аркушів великого в 8 °, той зрозуміє, з якої міцної сталі виконаний наш худорлявий козак.

Свій заробіток зараз обернув Куліш на печатню 94, знайшовши такого чоловіка, щоб тим ділом орудував. Се була одна із ідеальних помилок його, се в йому буяв дух Уляни Терентьовни. Чоловік той, правда, добре працював коло печатні і підняв її вгору та разом з тим і сам виріс; почали його інші до себе переманювати; забув він, з якої безодні Куліш вирятував його, як він його создав із нічого. Совість того чоловіка (хвалити Бога, що не земляк!) була така, що одного разу він каже Кулішеві: "Я вже вам непотрібен; діло йтиме й без мене, а мені дають удвоє більш плати". Почувши таке, Куліш не докорив його ані півсловом... (Се в його глибока черта народної української вдачі. Знаходив Куліш між неписьменними людьми таких мудреців — і високо їх ставив — що, було, кажуть: "Не треба тих ледащиць карати: їх уже гріхом Бог покарав". А від самого Куліша ми не раз такі слова чували: "Коли мене хто зрадив або покинув, то се йому найбільша кара".) Печатня помалу-малу дійшла до упаду. Нагромадилось на їй довгу стільки, що коли б закрити її, то мусив би Куліш себе банкротом огласити. От тут би його нехай хто побачив, як він своє плече лицарське підложив під похилену будівлю. Переводив він "Историю Англии" Маколея95, аби видавець печатав його перевод у його ж печатні і оплачував житло і матеріал; а що Куліш брав за свою роботу, те роздавав робітникам... Мусив він продать свою печатню так, що замість трьох тисяч готових грошей, котрі положив на се діло, вернулось йому тільки дві тисячі карбованців, да й тих і досі не оддано. Ім'я його зосталось на печатні по умові, і дуже він про се жалкує, бо перепродано печатню у лихі руки.

Поки ж до такої біди дійшло, об'їхав Куліш із своєю жінкою мало не всю Європу, дивуючись цивілізації щасливих народів і сумуючи, що не дають лукаві люде рідну Вкраїну так уци-вілізувати. Вернувшись, написав він, у Мотронівці, повість "Майор" і напечатав у журналі "Русский вестник". Катков * тоді ще не одичав розумом. Думка про народну освіту була найлюбіщою думкою Кулішевою. Видав він в 1857-

му році "Граматку" у п'яти тисячах примірниках і, щоб її не куповано дуже в столицях, виставив ціну півкарбованця, а на Вкраїні звелів продавати дешевше, ніж стояла йому самому; до того, багацько тих "Граматок" пороздаровував усюди. Отже знайшлися письменні та довгоухі люде, що печатно докоряли Кулішеві за наживу з "Граматки" і інших книжок! Мовчав Куліш, бо думав, що таких людей самий гріх їх карає. Трохи згодом видав він меншу "Граматку" у восьми тисячах примірниках і розпродав її за безцінь або пороздаровував. Коли ж хто думає, що Куліш заробляв гроші для самих грошей, то нехай у тих спитає, кому він давав гроші без вороття, яко научну підмогу, по сотні і по три сотні карбованців: свого часу такі люде обізвуться. А скільки від його йшло вбогому простолюддю, найпаче ж сліпим кобзарям і лірникам, то про се тільки найближчі приятелі його знають!..

Найлюбіща йому людина з простолюддя була і є хрещениця його Оленка Вовчківна, воронізька козачка, що хрестив він її, бувши ще у дяка в школі. Мати Кулішева дуже любила і стару Вовчиху, моторну говірку бабу, і її Оленку: в очу у Куліша на сій Оленці, що вже давно замужем і обсадила себе дітьми-ко-зачатами, сіяє одсвіт материнського серця. Як колись Уляна Те-рентьовна, так тепер вона бере від його запомогу.

Вернімося знов до літератури. Року 1860 видав Куліш альманах "Хату" 97. Хотів був видавати під сею назвою журнал, та йому не дозволено. Тоді взявсь за се діло Білозерський

Василь і 1861 року почав видавати "Основу" 98. Того ж року поїхав Куліш із Костомаровим купатись у морі; жили вони вкупі з місяць у Ніцці і в Монако, були в Генуї, потім роз'їхались: Костомаров вернувсь у Петербург, а Куліш довго ще вештавсь один по Італії,— проїхав у Відень, з Відня залізницею до Дунаю, Дунаєм завертав у Турещину, з Турещини опинивсь у матері Гоголя, в Полтавщині, прожив там з місяць і восени вернувсь у столицю. Був се понурий період його життя; сумував тяжко; а чого — хіба б у цілій книжці можна роз'яснити. Над Lago Maggiore * щось наче шепнуло йому стих:

Ходжу берегами — та й не находжуся...

З сього стиха виснувалась дума про Україну, а та дума повела за собою рій дум,— і так за малий час уродились "Д ос в і т к и". Тоді саме він читав Данта 99 і його біографію. Ще з Генуї писав Куліш до любого свого приятеля і земляка Глі-бова Леоніда 10 , шкодуючи, що сам не має вдачі до стиха, і раючи йому переказать по-нашому деякі сонети Дантові; а днів через п'ять уже не давали йому покою, мов бджоли коло вуха, свої власні стихи...

Розпущу я свої думи Та й не позбираю; Розтеклися сумуючи По рідному краю...

Дума являлась за думою. Раз щось сумно співало йому думу про бідолашного Солоницю (де гинули козаки 1596 р.), знов — про К у м е й к и (1637). Тоді ж манило його на Дунай, і, ще не бачивши Дунаю, написав він початок "Д у-найської думи". Поему "Великі проводи" розпочав Куліш на пароході, пливучи Дунаєм, і томила вона його доти, поки не засів у Гоголихи, в Васильовці, всюди його тривожено або жара знемагала. Там, походжаючи, як у себе дома, попід розлогими липами та дубами понад водою, зложив він і "В е-ликі провод и", і другу поему — "Н а с т у с ю", і багацько дечого ліричного ("Великі проводи" дуже попсовані цензурою). В поезії Куліша народна історична струна дзвенить такою правдою, як ні у кого з наших поетів; разом з тим чується велика недовідома сила рідного нашого слова і глибокий душевний сум, хоча заспів ік "Досвіткам" одзивається якоюсь вірою і надією:

Удосвіта встав я... темно ще надворі; Де-не-де по хатах ясне світло сяє,— Сяє ясне світло, як на небі зорі.. Дивуюсь — радію, у серця питаю:

— Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?

— Ой скоро світ буде,

Прокинуться люде,

У всяке віконце

Засіяє сонце... Ой ударю ж зразу у струни живії: Прокиньтесь — вставайте старі й малії!.. Віщування новим серце моє б'ється — Через край із серця рідне слово ллється!..

Спогадаймо тут про одно діло Кулішеве, що треба б було десь попереду згадати,— та що в його житті все важить, тим байдуже мені було за план сього писання. Як умер Шевченко, то зайшла річ про пам'ятник, який би годилось над ним поставити; Куліш сказав: "Шкода того кошту і заходу. Шевченкові треба спорудити пам'ятник нерукотворний. Нехай збирається громада земляків в ім'я Тарасове, щоб взнали добре один одного, а з того — побачите, яка буде користь". Так і сталось. Почала щонеділі громада збиратись і творити малу складовину грошову на школу і інші добрі речі о імені Тарасовім. Те ж почалось у Москві; те ж і по інших городах. Незабаром огласив Куліш таку думку: що в нас на Вкраїні ремесло по селах підупало; которі ж ремесники навчаються по городах, ті набираються поганих звичаїв і псують сільський люд, мов заразою. Через те, мовив далі, і землю пашуть не так-то добре, і весь побит простолюдний стоїть у нас низько; не всюди в хаті коло дверей залізну клямку побачиш, і столярної роботи по селах дуже мало. Тим-то, казав, годилось би нам спорудити хлібо-робно-ремесну безплатну школу, щоб хлоп'ят навчати добре землю оброблювати, садовину порати, коло бджоли ходити, а разом з тим плуги добрі робити і всяку хатню потрібність вистачати якнайкраще. Обернемо свою складовину на таку школу, і нехай ся школа буде зватись "Тарасовою". От то буде йому найкращий пам'ятник, душі його найлюбіщий.

Послухала громада Куліша, та що по тому? Такої школи спорудити не дозволено, ба, й поданого у Міністерство внутренних діл проекту не вернено. "Дарма,— каже Куліш — і гарячий, і холодний разом.— Нехай тільки буде в нас думка про се,— то й то вже немале діло. Збирайте

гроші потроху. Хоч би за свого життя ми й не допевнились пам'ятника Шевченкові,— інші після нас допевняться".

Петербурзьку українську громаду складали не самі Куліші та й не кулішівці. Усяких людців нашилось туди доволі. В бачивши теє, занедбав був Куліш громаду, та близькі приятелі благали його не відвертатись: "А то,— мовляли,— на тебе дивившись, і інші відвернуться". Мусив Куліш навідуватись деколи в громаду, та нелюба вона була йому. Мовчазний сидр він кінець стола; чужа стала йому та хата...

Київську громаду ще менш він уподобав. Постеріг він там у піснях, у річах і звичаях якесь бурлацтво. Було в тій громаді людей доволі розумних, та чогось вони перед громадською черню нахилялись. Постеріг Куліш, що громада ся довго не встоїть, і пішов геть від неї; яко ж і сталось... Поліція тут поліцією, а громадяне громадянами.

Про московську українську громаду, про полтавську і харківську порано ще говорити. Буде того, що праведна думка усюди заявлена, і початок народному self-help* зроблено. Зерно посаджене в народну душу; ніяка сила його і не дошукається,— і воно колись пустить корінь незримо і виявить могущу красу на сонці. Нехай же буде слава всім громадянам — і малим, і великим! Як ходитимуть колись сини їх у громаду, тоді вони свою давню вину розумною радою загладять.

Здавна, ще з київського учительства, знано Куліша яко чоловіка грошовитого, бо не показував нікому нужди своєї,— не любив одежі недбалої, зашмарованої, подраної абощо — і часом давав там рубляку, де інші відбувались копійкою. Розказував нам Чуйкевич Петро, як він, ідучи раз по Києву, стрів старця — дідуся сивого. Розмовляючи з Чуйкевичем про поточну річ, вийняв Куліш з кишені срібного карбованця і подав дідусеві мов денежку. (А жалування брав тоді мало,— рублів до трьохсот на рік). І не було се хвастанням, бо ніхто не відходив від його без грошей, коли трапилась кому нужда. Хоч позичить у кого, а дасть. І не самим землякам роздавав гроші. Нехай обізвуться ті, що знали його в Тулі. Раз на поштовій станції, між городами Орлом і Сівським, сказано

йому, що якийся фінляндець, їдучи до київського гарнізону, застряв серед дороги, бо витратився до копійки. Пішов да-його Куліш, розговорився, питає: "Скільки вам треба грошей, щоб доїхати до Києва?" — "Тридцать п'ять карбованців". Вийняв і дав. "А се мій адрес. Як матимете — вишлете із Києва". Не спитав, як і зовуть,— і ніколи не одержав грошей!..

Велике трудолюб'є, великі праці і розгардіяш, високі думки і хлоп'ячу пустоту, жадобу грошей і недбалу щедрість у його можна було вважати не в один той самий тиждень, а в один той самий день. Тільки одного в йому не було: на всій Україні і деінде ніхто не бачив Куліша підпилим. Коли й випивав він з приятелями замолоду — як-то мовляють, не проливаючи,— і тоді річ його була твереза і хода тверда. Ще й надто. Розказував той же Чуйкевич, що коли хочеш Куліша послухати, як він глибоко у поважні речі входить і порадою доброю тебе піддержує, то нехай лишню чарку вип'є. По тверезу зривалось іноді в Куліша таке слово, що кого-небудь вразило, і сам він, прохоловши, жалкував за свою нерозвагу; а напідпитку видається він між усіма один непитущим. Що ми вище сказали про аристократичність артисто-козацьку у Кулішевій удачі, те ще раз тут згадаємо. Коли трапляється йому пити, то питиме або що добре, або зовсім не питиме, опріч звичайної чарки горілки, яку щодня вживає. Коли задумає меблі купити, то — або дорогі купить, або сидітиме на простій лаві. Бібліотеку має таку велику і гарну, наче який пан на всю губу. Багацько через його руки перейшло грошей. Три рази на віку довелось йому бути у великих довгах, і три рази оплатився працею голови своєї. Ні разу ж при тому не підписав векселя, і давано йому на три тисячі карбованців без якої-небудь розписки.

Хоч без порядку ми оповідуємо, та зо всього, що оце сказано, буде розумно — як-то людям здавалось Кулішеве життя. Грошовитий собі чоловік — не знає нужди. А тим часом дознавав Куліш із своєю великодушною жінкою нужди, та ще й великої. Жінка ні в чому його не впинює, і чого він бажає, тим вона рада з душею своєю поступитись. їй — аби його бачити та чути. Року 1862 виїхав Куліш на Вкраїну, забезпечивши себе переводом "Ясторії" Маколея у видавці. Мав іще й

інший заробіток перед собою. Було чим жити. Думка в його була спершу коло етнографії заходитись і все те із народу по-вичерпувати, що зачернув частиною у "Записки о Южной Рус и". Прописали вже ми, що ніхто проти його не справиться у сьому ділі, бо має він ключ до скарбів дупгі народної, що замкнена перед іншими. Отже бувши "действительным членом императорского Русского географического общества" Ш1, по виділу етнографії, подавав просьбу, щоб йому дано лист на оборону від поліції, як буде їздить по Україні. Не просив грошей на етнографічну працю, а тільки листа просив, щоб поліцейська темнота не задержувала його між простим людом вештатись. Отже в Петербурзі злякались — і не дано йому такого листу!! Тоді він засів у себе дома між своїми книжками, а тим часом розпочав будувати хутір Піддубень коло Мотро-нівки. Коли ж пише до його видавець переводу Маколея, що печатня його і видавецтво геть підупали,— що сам мусить засісти за таку роботу. А тут, з другого боку, один ледачий журналіст зрікся з свого йому довгу... От тоді ж то пригасла Куліша нужда велика. Повість про се бідуваннє сам він колись напише, бо один має до того право. Ми ж скажемо тільки, що будуваннє Піддубня було тяжким героїчним подвигом Куліша і його благословенної жінки. Удержуємось від широкого оповідання. Доволі буде сказати, що, оплачуючи тесель і столярів, Куліш годувавсь найпростішою мужичою стравою, що сам він топив собі печі, а жінка його не один раз своїми руками страву готовила. ї тими ж самими руками, що дрова носили, тоді ж, зимою, писав Куліш історію боротьби козаків із ляхами за Павлюка і О ст рян и ці, що потім напечатано в журналах "Библиотека для чтения" і "Отечественные записки" 102. Діялась років зо два, перед очима в людей, трагедія навдивовижу, і ніхто того ясно не бачив...

Подивімося ж тепер, чи дуже ся нужда погнула дух Куліша і чи вона змусила його до служби в Польщі. Знавши Мілю-тіна (Миколая Олексійовича) ще з того часу, як пробувавсь у Петербурзі переводами *, написав він до його, що готов би взятись за учебну службу. Як сповіщено його, щоб рушав у дорогу, він прибув у Петербург восени 1864 р. Там одержав він лист із Варшави, що не старшим директором шкіл думають його назначить, а молодшим. Поїхав Куліш до*Мілютіна

подякувати і сказав, що не поїде на должность молодшого директора, бо не такі знані, як він, люде мають вже вищі должность Ніяк не нахилив його Мілютін до згоди; а не хотівши вте-ряти такого чоловіка, посовітував поїхать у Варшаву на якийсь час. "їдьте,— каже,;— може, як вас побачать та взнають, то все буде гаразд". Яко ж і сталось. Отже, видимо, що і на сей раз Куліш з'являється перед нами таким, як співають у пісні:

І вчора куліш, і сьогодні куліш...

Ніщо його не переробило і не переробить. Який був у гімназії перед учителем алгебри, таким приїхав і в Варшаву.

Про варшавське життє Куліша порано ще оповідувати. Скажемо одно, що не того сподівавсь князь Черкаський, що знайшов, зазиваючи Куліша до себе директором духовних справ; не такого ж директорства допевнявсь і Куліш від Черкаського. Не прослужив він із ним і півроку, як уже Куліш писав до Черкаського: що помилився Черкаський у йому, що не знайшов у його такої дотепності, якої сподівався; що він, Куліш, директорувати більше не хоче, а шукатиме собі іншого місця, де заслуговував би свій хліб, не сумнячись у роботі... Отже, як заговорив до його Черкаський тими словами, що зве Куліш по-своєму "поезією холодного розуму", знов піднявсь він на тяжку роботу, відпочивши. Поїхав Куліш на відпочинок за границю, а Черкаський тим часом покинувсь. ї хоч сі дві людини так на себе не похожі, а не раз згадував Куліш Черкаського і жалкував за ним дуже, бо чарували його в сьому чоловікові великі здібності, велике трудолюб'є, сила волі і та поезія холодного розуму, що сам би жадав мати той холодний розум і, може б, віддав за те значну частину свого серця.

На тим скінчимо наше оповіданне — до іншого часу.

Писано року Божого 1867-го, місяця серпня, 20-го дня